

EEN GROTE KERK IN EEN DORP DAT MISLUKTE ALS STAD

DE OUDE JEROENSKERK IN NOORDWIJK

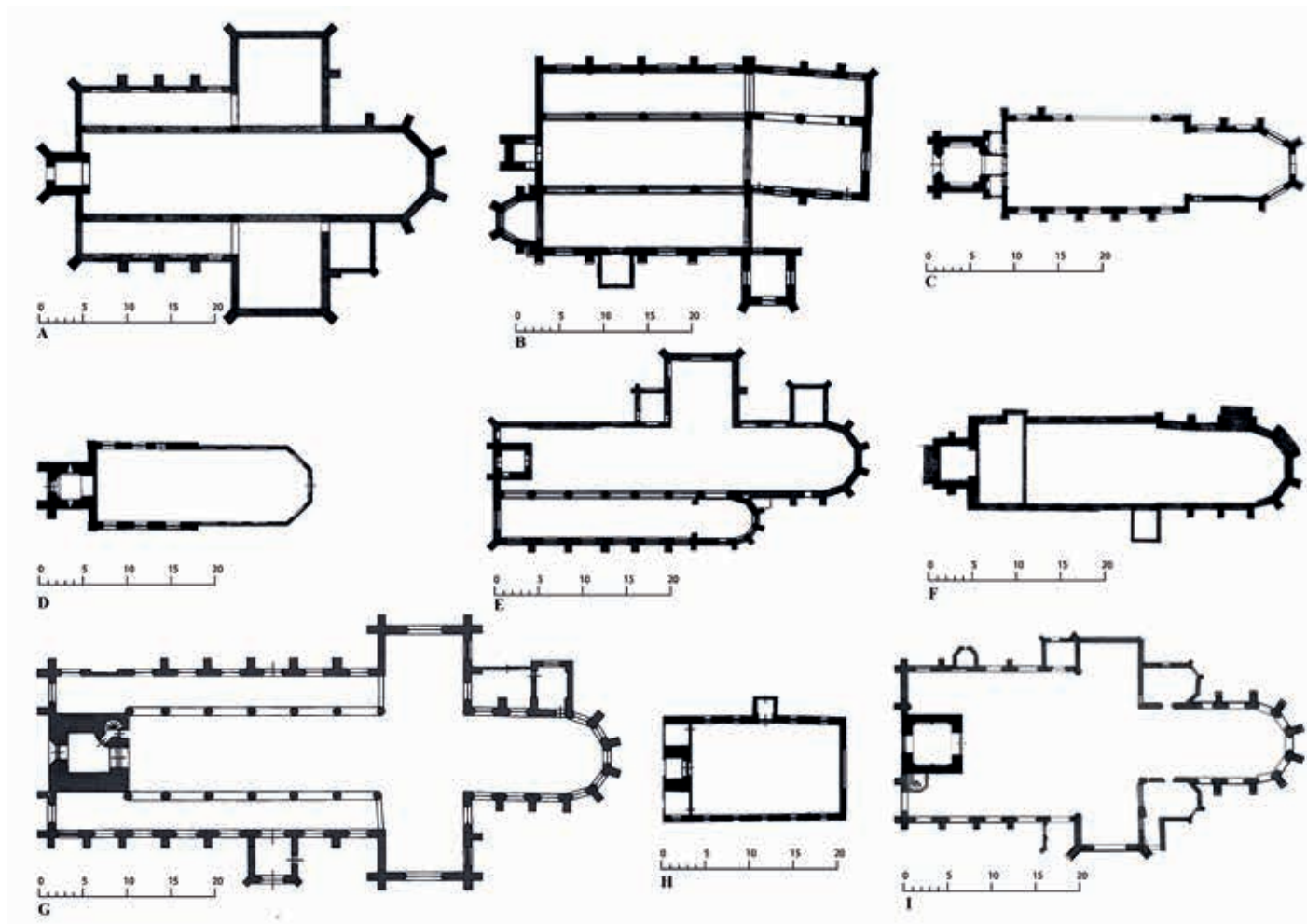
MICHEL VAN DAM

◀ 1. De Oude Jeroenskerk in 2022, gezien vanaf de Voorstraat (foto Taco van der Eb)

De Oude Jeroenskerk in het Zuid-Hollandse kustdorp Noordwijk is de grootste en een van de gaafst bewaard gebleven laatmiddeleeuwse Hollandse dorpskerken (afb. 1).¹ Het dorp kreeg al zeer vroeg, omstreeks 976, een uitzonderingspositie ten opzichte van de nederzettingen en dorpen in de omgeving toen de boer Nothbodo de beenderen van de in 856 door Vikingen vermoorde lokale missionaris Jeroen op wonderbaarlijk wijze terugvond.² Het gebeente, uitgezonderd de ontbrekende schedel, kreeg in de abdij van Egmond een plaats naast de relieken van Sint Adelbert. De kapel, die door graaf Dirk II van Holland (ca. 932-988) en bisschop Balderic van Utrecht (897-975) op Jeroens graf gebouwd mocht worden, was een van de moederkerken van de Echternachse abdij.³ Bijzonder hieraan is dat de grafelijke Oude Jeroenskerk hiermee een van de twee kerken in Holland is die gewijd werden aan een lokale heilige. De eerste was de bisschoppelijke kerk van Egmond (740), gewijd aan Sint Adelbert, die in Egmond leefde en er overleed. Noordwijk werd een bedevaartsoord, dat door de translatie van Jeroens gebeente een nauwe relatie had met de abdij van Egmond.⁴ Bij graafwerkzaamheden voor een nieuw hoofdaltaar, in 1316, stuitten de bouwlieden op een losse schedel, waarop direct enkele wonderbaarlijke gebeurtenissen volgden.⁵ Men was hierom van mening dat de schedel van Jeroen was gevonden, een eerstegraads relik, en dit leidde tot een toestroom van bedevaartgangers.⁶ Pas sinds die wonderbaarlijke schedelvondst luidt het verhaal dat de Vikingen Jeroen onthoofden. Het dorp kreeg in de veertiende eeuw stedelijke trekken. De Oude Jeroenskerk, inmiddels zowel een parochie- als een pelgrimskerk, groeide hierin mee. Tegen het einde van die eeuw bezocht de grafelijke familie het relik met regelmaat. In 1429 erkende bisschop Zweder van Culemborg Noordwijk als bedevaartsoord.

In vergelijking met het dorp waarin ze staat en de dorpskerken in de omgeving is de Oude Jeroenskerk zeer evenwichtig van opzet en verhouding, maar vooral opvallend groot (afb. 2). Het gebouw maakt dan ook onderdeel uit van de reeks grote kerken die in dorpen en kleine steden staan. Hoewel het fenomeen van grote kerken in kleine plaatsen interessant is, is het opmerkelijk genoeg nooit onderwerp geweest van een algemeen onderzoek. In de afgelopen jaren verschenen wel diverse monografieën van kerken in grote Hollandse steden. Herman Janse stipte het al aan in zijn boek *De lotgevallen der Nederlandse Kerken* (1968): 'Eerst aan het einde van de gotiek gaan vele steden, grote maar ook kleine als Monnickendam, Hattem en Brouwershaven, er toe over hun kerkgebouwen in een monumentale gedaante te vergroten en te voltooien.'⁷

2. Hoezeer de Oude Jeroenskerk afwijkt, wordt duidelijk wanneer de plattegrond met de grondplannen van de kerken in de omgeving wordt vergeleken. De plattegronden van de verschillende kerken in de regio Noordwijk.

A) Katwijk aan Zee, B) Katwijk Binnen, C) Lisse, D) Sassenheim, E) Wassenaar, F) Hillegom, G) Noordwijk Binnen, H) Noordwijkerhout en I) Warmond. Rijnsburg ontbreekt omdat deze kerk (verwoest in 1573) een abdijkerk was (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

Veel later kreeg het, vanuit regionaal oogpunt, aandacht door Jan-Willem de Winter, die in 2012 zijn doctoraalscriptie wijdde aan de middeleeuwse stads- en dorpskerken op de Zeeuwse en Zuid-Hollandse Eilanden.⁸ Voor de dorpskerken belichtte De Winter hierin de rol van lokale adel en inwoners, maar zocht met name een verklaring in de reductie van alle grote constructieve delen en vereenvoudiging van de opstanden. Zover het budget het toeliet, probeerde men de dorpskerk op de grote stedelijke kerken te laten lijken.

Het wat diffuse onderscheid tussen een stad en een dorp maakt het bepalen van de verschillen tussen dorps- en stadskerken arbitrair. Wel kan gesteld worden dat een stadskerk een parochiekerk is, met zusterkerken en een belangrijke rol voor het stadsbestuur in het beheer ervan. Dit gegeven is onderscheidend ten opzichte van andere kerken die zich in een stad bevonden. Zoals kapittelkerken, waar het stadsbestuur geen zeggenschap over had, en kerken van bedelorden of andere religieuze orden. De Oude Jeroenskerk was een parochiekerk, met een zusterkerk in Noordwijkerhout.

Ook het cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst in Noordwijkerhout viel kerkelijk onder de parochie van Sint Jeroen. Dit artikel onderzoekt de factoren en actoren die het formaat en de architectuur van de Oude Jeroenskerk hebben bepaald.

NOORDWIJK, EEN GROOT DORP EN EEN KLEINE STAD

Stel aan een willekeurige persoon de vraag welke associatie de term 'middeleeuwse stad' oproept, en er zal ongetwijfeld een schilderachtig beeld worden geschetst van een hoog ommuurde veste met stadspoorten, dichte bebouwing en kathedralen. Maar het is complexer. Historicus Raymond Van Uytven definieerde het gegeven 'stad' in zijn bijdrage aan *de Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, samenvattend: een goeddeels niet-agrarische nederzetting van een zekere omvang, met geconcentreerde bebouwing en een centrale functie die gezocht kan worden in het profane of het religieuze. De inwoners van een stad hielden zich met name bezig met handel en nijverheid, en er is sprake van eigen bestuur en rechtspraak. Dorpen worden ge-

kenmerkt door een gering aantal inwoners en veelal een agrarisch karakter. Er is géén sprake van eigen bestuur en rechtspraak. Volgens Van Uytven hoeft de aanduiding 'stad' strikt genomen geen verband te houden met het gegeven of aan een plaats al dan niet stadsrechten waren toegekend.⁹ Een belangrijk voorbeeld hiervan in Holland is uiteraard Den Haag, dat nooit stadsrechten kreeg, maar door de aanwezigheid van het belangrijkste hof uitgroeide tot het bestuurscentrum van de grafelijkheid. Het was mogelijk dat een plaats stadsrechten kreeg om tot een hervorming van bestuur en rechtspraak te komen. Zo werden in 1346 de agrarische nederzettingen Grootebroek en Bovenkarspel als rechtsgebied verenigd tot de tede 'Broek'. In de periode 1402-1415 kende het model van de 'stede Grootebroek' grote navolging in West-Friesland.¹⁰

Hoezeer de steden in Holland in grootte konden verschillen, is eenvoudig vast te stellen door bestudering van stadsplattegronden die Jacob van Deventer rond 1560 maakte. Van de 36 door Van Deventer getekende Hollandse steden, zijn er achttien waarvan het oppervlakte en de bebouwingsdichtheid bescheiden tot klein kan worden genoemd.¹¹ In twaalf van deze steden verrees een omvangrijke kerk, twee hiervan stonden in een stad zonder omwalling, stadsgracht of -muur. In de reeks wijkt Den Haag af vanwege de omvang en hoge bebouwingsdichtheid.

Reinout Rutte beschrijft in de bundel *Stadswording in de Nederlanden* (2005) 'drie essentiële voorwaarden' voor de totstandkoming van een stad in de Middeleeuwen: 'de mogelijkheid van economische bloei, de aanwezigheid van een groep ondernemende lieden die uit was op autonomie, en het streven van een heer om de samenleving op een bepaalde plaats anders te definiëren'.¹² Het middeleeuwse Noordwijk voldeed aan deze voorwaarden en deels aan de definitie van Van Uytven.

De nederzetting Nordcha ontwikkelde zich vanaf de negende eeuw tot het middeleeuwse dorp Noordwijk, dat stadse trekken kreeg. Het kleinstedelijk karakter was af te lezen aan de marktfunctie (vanaf ca. 1322), de adellijke personen – uit de geslachten Van Noordwijk, Van de Boeckhorst en Van der Does – die er woonden, het relatief hoge inwoneraantal (zie afb. 4) en zich verdichtende bebouwing.¹³ Dit blijkt uit het verplaatsen van het marktveld nabij de kerk, nog voor het einde van de veertiende eeuw, om ruimte te maken voor de bouw van huizen.¹⁴ Ook de concentratie van religieuze instellingen in de directe nabijheid van de Oude Jeroenskerk is een duidelijk stedelijk kenmerk.¹⁵ Rond 1301 was er sprake van een begijnhof, waarvan helaas niet meer exact bekend is waar zich dit heeft bevonden.¹⁶ En al vóór 1340 verrees direct ten westen van de kerk, op de zuidelijke hoek van de huidige Kerkstraat en de Heilige Geestweg, een 'passantenhuis' waar pelgrims onderdak vonden.¹⁷ Vóór 1411 was noordooste-

3. Uitsnede uit de kaart van Rijnland die in 1615 werd vervaardigd door Floris Balthasarsz. van Berckenrode en zijn zoon Balthasar Florisz. van Berckenrode. Duidelijk zichtbaar is de relatief forse omvang van Noordwijk-Binnen. De belangrijkste veertiende- en vijftiende-eeuwse locaties en instituten: 1. Oude Jeroenskerk, 2. Tweede marktveld, 3. Locatie 'passantenhuis', 4. Locatie 'Heilige Geesthuys', 5. Kanunnikessenklooster Sint Barbara en Sint Catharina, 6. Schuttershof Sint Joris Gilde (Hoogheemraadschap van Rijnland, bewerking auteur)

lijk van de kerk het 'Heilige Geesthuis' te vinden, een reeks armenwoningen van de 'Heylighe Gheest tot Noirtich', op de plek waar nu het gemeentehuis staat. En tussen 1429 en 1438 werd ten noorden van de Oude Jeroenskerk het Kanunnikessenklooster Sint Barbara en Sint Catharina gesticht (afb. 3).¹⁸ Een dergelijke concentratie van religieuze activiteit in een dorp was zeldzaam in de omgeving.¹⁹ De aanwezigheid van een handboogschuttersgilde, mogelijk rond 1370-1380 officieus opgericht en voor het eerst in 1424 genoemd, past eveneens in het stadse karakter. Het jaar 1477 is het officiële stichtingsjaar.²⁰ Noordwijk werd hiermee het enige dorp in de omgeving met een schuttersgilde. Volgens de Informatie en de Enquete telde het dorp in 1477 ongeveer 1.800 inwoners. In 1494 was dit aantal gedaald tot 1.200. De jaren 1504 en 1514 hadden een stabiel aantal van circa 1.500 inwoners (tabel 1).²¹

In de historie van Nederlandse steden neemt Noordwijk een speciale plaats in vanwege de zeer korte periode dat het stadsrechten had, tussen 1 april 1398 en 12 maart 1399.²² De exacte reden voor de aanvraag is niet bekend. In zijn proefschrift *Hebbende privilegie van stede. De verlening van stadsrechtprivileges in Holland en Zeeland (13de-15de eeuw)* stelt J.C.M. Cox dat graaf Albrecht van Beieren (1336-1404, regeerperiode Holland en Zeeland: 1358-1404) de rechten toekende vanwege de hoge bedragen die ermee gemoeid waren en hem toekwamen.²³ Vanuit de inwoners gezien zal

buiten de autonomie en de handelsvoordelen de, dan nog officieuze, status van bedevaartsoord als economische factor hebben meegewogen. Pelgrims brachten geld in het laatje en een stad was voor hen aantrekkelijker dan een dorp. Een stad betekende immers ook vertier.²⁴

Noordwijk kreeg in 1398 eigen bestuur en rechtspraak, tolvrijheden, het recht een zegel te maken en onder een eigen banier aan oorlog deel te nemen.²⁵ Waarom Albrecht de rechten in 1399 weer introk, lijkt tweeledig te zijn geweest. Allereerst waren de rechten aangevraagd door 'een groep ondernemende lieden' bestaande uit niet-adellijke inwoners.²⁶ Zij hadden de edelen van Noordwijk gepasseerd en zich direct aan graaf Albrecht gericht om stadsrechten te verlenen. Dit tot ongenoegen van de adellijke inwoners, die bevreesd waren dat hun privileges zouden worden aangetast. Er is hierin een zekere parallel te vinden met enkele andere steden waar ook sprake was van een gezamenlijk belang van de (lands)heer en de stad, waarbij het initiatief bij de lokale bevolking lag.²⁷ Het grote verschil met die steden is dat de aanvragers duidelijk aanwijsbare economische motieven hadden en zich degelijk hadden voorbereid.²⁸ Hoe het ook zij, men le-

verde de handvesten weer in en verzocht de graaf om de stadsrechten in te trekken. En hoewel hiermee de stedelijke aspiraties prematuur eindigden, het was en bleef duidelijk dat Noordwijk geen doorsneedorp was. Tot aan het einde van de vijftiende eeuw riep de grafelijkheid Noordwijk soms als dorp, en andere keren weer als 'stad ter dagvaart'.²⁹

Noordwijk kan gezien worden als een 'mislukte stad', zoals Rutte en Vannieuwenhuyze in hun publicatie over Jacob van Deventer (2018) enkele plaatsen duiden.³⁰ Plaatsen waarvan de stadswording bleef steken, soms al in een vroeg stadium en door externe factoren. Zoals bijvoorbeeld het natuurgeweld dat de stadswording van Stavoren in de wielen reed.³¹ Ook nu neemt Noordwijk een bijzondere positie in. De reden dat de ambitie strandde, was het gevolg van een interne factor: de Noordwijkse aanvragers die zich hadden vergalopperd door de adellijke lieden te passeren en daarnaast de financiële implicaties verkeerd in te schatten.

DORPS- EN STADSKERKEN

In het geval van de kleine steden kan dus sprake zijn geweest van een vroegtijdig geëindigde ontwikkeling waardoor de omvang van de plaats niet overeenkomt

PLAATS	AANTAL GEZINSHOOFDEN/HUIZEN	AANTAL INWONERS
Noordwijk-Binnen (1369)	± 300)	± 1450)
Noordwijk aan Zee	Nb.	Nb.
Noordwijkerhout (1369)	69	± 414
Katwijk aan de Rijn + Valkenburg (samen één ambacht)	Minimaal 160	Minimaal 960
Lisse (1369)	86)	± 516
Oegstgeest (1369)	67	± 405
Warmond	± 53	± 318
Voorhout (1369)	51	± 306
Hillegom (1369)	46	± 276
Sassenheim (1369)	33	± 198
Katwijk aan Zee	Nb.	Nb.
Rijnsburg	Nb.	Nb.
De Zilk	Nb.	Nb.
De Engel	Nb.	Nb.
Den Haag (ca. 1369)	± 210	± 1250
Leiden (1369)		5000
Haarlem (1369)		7000

Tabel 1. Geschatte inwonersaantallen in de tweede helft veertiende eeuw in relatie tot de dorpen in de omgeving, tussen Den Haag en Haarlem

4. Gezicht op Scherpenisse, waar de kerk hoog boven de bebouwing van het kleine dorp uitsteekt (Gemeentearchief Tholen)

met de grote parochiekerk. Zo werd de bouw van de Grote Kerk in Vlaardingen, vanaf het midden van de twaalfde eeuw, gestremd door grote overstromingen.³² Vlaardingen was in die tijd het grafelijk centrum voor het omringende gebied, maar verloor zijn plaats kort na 1206 voor een deel aan Delft.³³ Men voltooide de kerk in de veertiende eeuw en deze was qua grootte vergelijkbaar met de abdijkerken van Egmond en Rijnsburg. De omvang van Vlaardingen, dat door Floris v in 1273 diverse stadsrechten kreeg toegekend, bleef beperkt. Het was vooral in bestuurlijk opzicht een stad.³⁴

De al vóór 1351 geformuleerde rechten zag het kleine Zeeuwse Brouwershaven in 1403 bezegeld.³⁵ In de periode tussen de dertiende en zestiende eeuw verrees hier de Grote of Sint Nicolaaskerk, grotendeels gefinancierd uit de belasting op bier en haring. De forse hallenkerk kreeg een rijke detaillering, met ruim toegepast natuursteen.

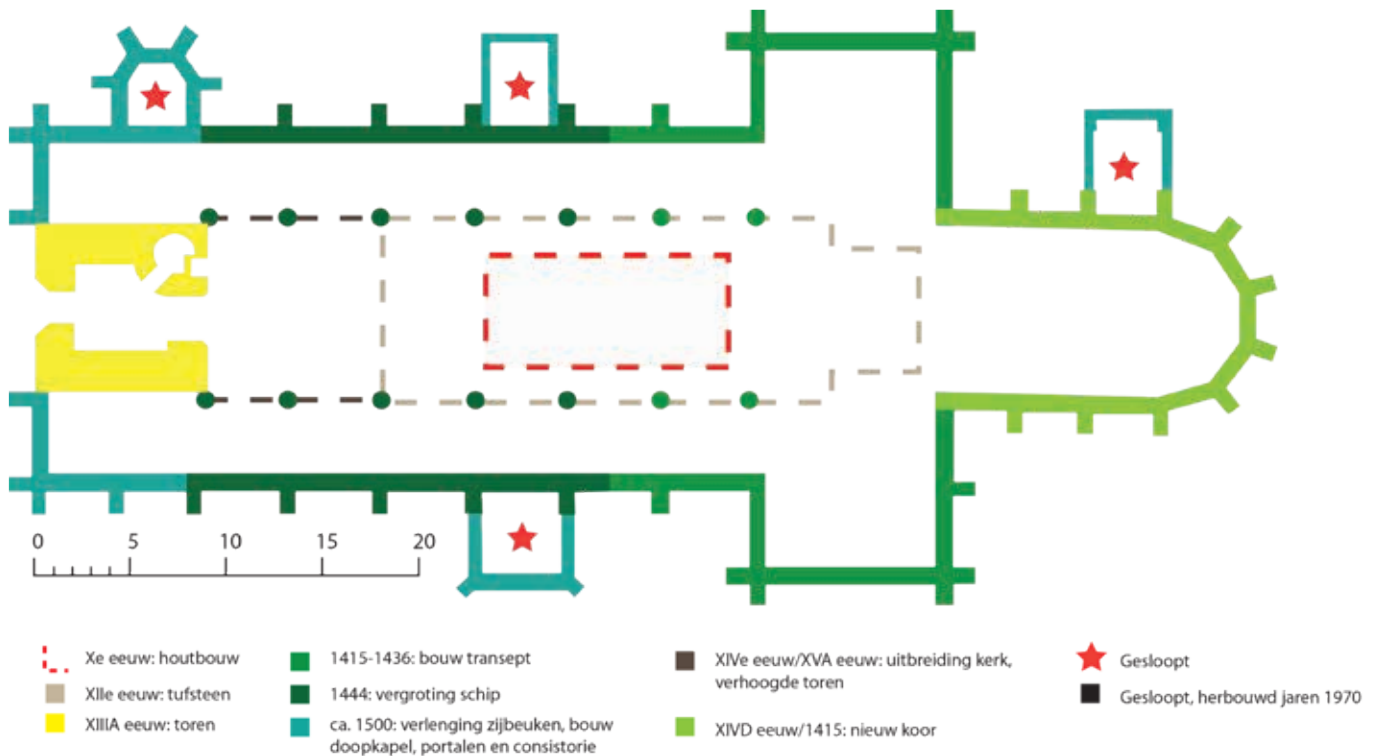
Het gegeven dat het bestuur van de (opkomende) steden en de daar aanwezige parochies belang hechten aan grootsheid en representatie, is in sterke mate bepalend geweest voor de opzet en uitstraling van de stadskerken.³⁶ Stadsbesturen, al dan niet in de persoon van vroedschapsleden en families, initieerden de bouw van kerken. Hierdoor kon de stad grote invloed uitoefenen op de bouw, de architectuur en het gebruik van de kerk. De ruimere financiële armslag van de steden en stedelijke parochies, mede als gevolg van hogere inwoneraantallen, de aanwezigheid van gilden en de inkomsten uit bijvoorbeeld begrafenissen, droeg ertoe bij dat men de ambities ten aanzien van kerkbouw kon verwezenlijken. In dorpen konden het formaat en de mate van representativiteit van het kerkgebouw in belangrijke mate worden bepaald door de bemoeienis en de ambities van de (plaatselijke) adelstand.³⁷ Een aansprekend voorbeeld is de Mariakerk in de Zeeuwse plaats Scherpenisse (circa 1480): een forse basilicale kerk, waarvan de met natuursteen beklede gevels en de aanzet van de toren nog getuigen van de

grote, maar gestolde, ambities die de adellijke bouwheren hadden (afb. 4). Voor Noordwijk lijkt er sprake te zijn geweest van een combinatie van factoren: ambitieuze – al dan niet adellijke – inwoners, een groeiende stedelijke identiteit en welwillende grafelijkheid.

BOUWGESCHIEDENIS EN ARCHITECTONISCHE VERSCHIJNINGSVORM

Het lijkt erop dat de stedelijke ambities vooral de opzet en omvang van de Oude Jeroenskerk hebben bepaald. Deze neigen naar een stedelijke parochiekerk die de ambities van het dorp weerspiegelden en plaats kon bieden aan een ruime hoeveelheid inwoners en pelgrims. De sobere baksteenarchitectuur met een spaarzame toepassing van natuursteen en de houten gewelven kunnen kenmerkend voor de Hollandse dorpskerken genoemd worden.³⁸

Van de twee eerste bouwfasen, respectievelijk in hout en tufsteen, bleven geen opgaande delen bewaard. In de restauratieperiode 1970-1975 trof archeoloog Herre Halbertsma funderingssleuven aan van de tufstenen zaalkerk, gevuld met keien en Romeins bouwpuin.³⁹ Volgens Halbertsma had het schip een afmeting van 20 × 10 meter en was het voorzien van een versmald, vermoedelijk recht gesloten koor. De funderingssleuven doorsneden enkele graven, die hij als bewijs zag voor het bestaan van een (houten) voorganger.⁴⁰ Rond het derde kwart van de dertiende eeuw bouwde men even ten westen van het tufstenen kerkgebouw een vrijstaande, twee geledingen tellende vierkante toren.⁴¹ De sobere, iets verdiept liggende gevelvlakken van deze twee torengeleningen weerspiegelden nog de opvattingen van de romaanse bouwtraditie. Maar in het lichte keperboogfries dat onderdeel uitmaakt van de lijst met tand- en vlechtwerk dat de tweede geleding afsluit, was de overgang naar gotische ornamentiek al herkenbaar. Uniek voor Holland is het feit dat de geheel uit baksteen vervaardigde torentrap deels in de dikte van het muurwerk is geplaatst.

5. De verschillende bouwfasen geprojecteerd op de plattegrond van 1983 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

Op 2 mei 1303 verleende de bisschop van Utrecht, Gwijde van Avesnes (ca. 1253-1317), een broer van graaf van Holland Jan II (regeerperiode 1299-1304), toestemming om kerkgoederen te verkopen voor de kerkfabriek.⁴² Hierop werd de toren met twee geledingen verhoogd en, zo stelde Halbertsma tijdens zijn onderzoek vast, het schip tot aan het torenlichaam verlengd en de oudere tufstenen muren met baksteen bekleed.⁴³ De twee nieuwe torengeleringen kregen een opvallend architectonisch element, in de vorm van nissen met spitse driepasbogen. Een zeldzame detaillering in Holland. Buiten Noordwijk zijn alleen de kerken in Abbenbroek en Loosduinen, beide met een directe leenband tussen de ambachtsheer en de Hollandse grafelijkheid, voorzien van deze detaillering. Engelbert ter Kuile legde in zijn beschrijving van de kerk, als onderdeel van de reeks *De monumenten van geschiedenis en kunst in Leiden en Westelijk Rijnland* (1944), een verband tussen de vormgeving van de toren en de Ridderzaal.⁴⁴ Elizabeth den Hartog stelde in haar boek *De oudste kerken van Holland* dat in het geval van Noordwijk de toepassing symbolisch kon zijn.⁴⁵ Hier wordt later nader op ingegaan.

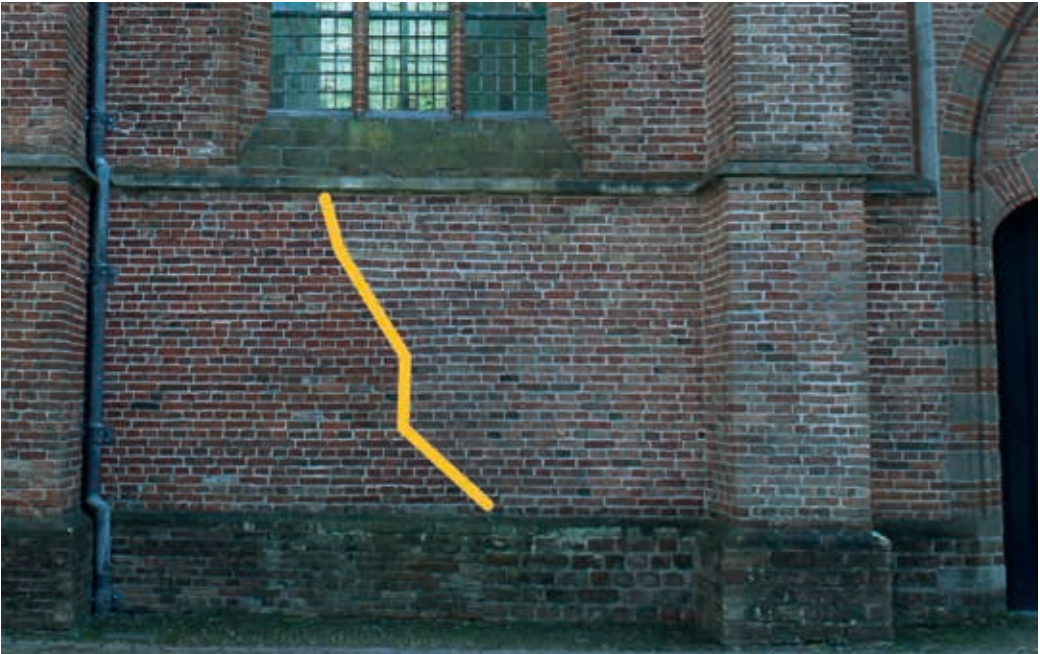
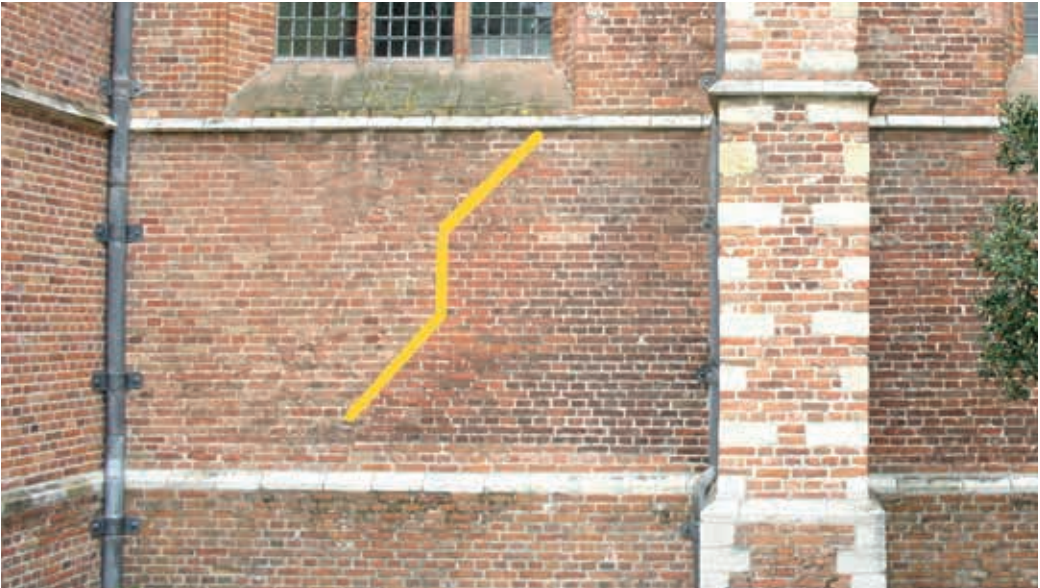
Vanaf het laatste decennium van de veertiende eeuw werd volgens een vastomlijnd plan de kerk vergroot. Het klooster Leeuwenhorst schonk in 1389 een vooralsnog onbekend gebleven bedrag als bijdrage voor de uitbreiding van de kerk.⁴⁶ Uit het (bouw)historisch onderzoek blijkt dat de uitbreiding bestond uit het op-

trekken van een nieuw koor, het bouwen van een transept, het vergroten van het schip tot de huidige driebeukige opzet en het verhogen van de toren met de laatste geleding. De uiteindelijke opzet van de kerk maakt duidelijk dat de intentie er was om in één ononderbroken campagne de bouw te voltooien (afb. 5).

Als eerste maakte men werk van het nieuwe koor.⁴⁷ De altairwijding in 1405 zal de gedeeltelijke afronding van de bouwwerkzaamheden aan dit gebouwdeel markeren.⁴⁸ Uit een lening die het klooster Leeuwenhorst in 1415 aan de kerk verstreekte, om bouwwerkzaamheden aan het nieuwe koor te bekostigen, blijkt dat deze werkzaamheden, die dus mogelijk in 1405 was gestaakt, weer waren opgepakt.⁴⁹ Het is denkbaar dat toen ook de bouw van het transept een aanvang nam. Het jaartal van de voltooiing van het koor is onbekend, de bouwwerkzaamheden van het transept en de aanzet voor het driebeukige schip lijken in 1424 te zijn afgerond.⁵⁰ 1424 is het stichtingsjaar van het Sint Jeroensgilde, een gebedsgilde dat verbonden was met het Sint Jeroensaltaar waarvan bekend is dat dit in het transept was geplaatst.⁵¹ De bouwstop is als diagonale bouwnaad nog afleesbaar in de noord- en zuidgevel van het schip, ten westen van de transeptarmen (afb. 6).

De vier steunberen bij de zuidgevel van het nieuwe koor kregen ondiepe ranke nissen voor heiligenbeelden.⁵² Aan de onderzijde kreeg elk van de nissen een kraagsteen met uitzierende kopjes of florale vormen, en aan de bovenzijden een in natuursteen uitgevoerde,

6. De bouwnaden in de noord- en zuidoostgevel van het schip (foto en bewerking auteur)

7. De twee consoles met kopjes bij de zuidoostgevel van het koor (foto E. van der Ploeg, Noordwijk)

9. Het kerkportret van Gerrit Berckheijde (1638-1698) uit 1660 toont de kerk in volle glorie. Het gebouw is voorzien van (bak)stenen spits en een fors entreeportaal (Göteborgs Konstmuseum)

flauwe spitsboog met driepas (afb. 7). Omdat deze spitsboogdetailering ook in de bovenste geleding van de toren zichtbaar is, kan – uiteraard voorzichtig – worden geconcludeerd dat het nieuwe koor en de verhoging van de toren tot dezelfde bouwphase behoren. De toren kreeg een hoge (bak)stenen spits als bekroning. Op 11 november 1444 verkocht de kerk rente om ‘die kerc voirsr(even) op te tymmeren vanden cruuswerck tot den toern toe’.⁵³ Hieruit blijkt dat in 1444 het transept al was voltooid en men met de definitieve vergroting van het schip van start ging.

Noordwijk kreeg in april 1450 een grote brand te verduren, die ook de kerk trof.⁵⁴ De stamvader van de Noordwijkse geschiedschrijving, bakker en amateur-historicus Jan Kloos, schreef in 1928 in zijn ruim vierhonderd pagina’s tellende levenswerk *Noordwijk in den loop der eeuwen* als eerste over de brand en meldt dat: ‘volgens deskundige opneming [...] bij de gemelden brand de hoofdtoren, de muren der kerk en de pilaren met de togen behouden [zijn] gebleven’.⁵⁵ Verder veronderstelde Kloos dat het koor uit de herstelfase na de brand dateerde, net als de verlening van de zijbeuken van het schip en dat het gebouw uiteraard nieuwe kappen en een nieuw gewelf kreeg. Ter Kuile formuleerde in 1944 de volgende gedachtegang: ‘Het bericht betref-

fende den verkoop van renten in 1444 ten behoeve van den bouw van het gedeelte tusschen dwarschip en toren kan er op wijzen, dat het schip, zooals wij het kennen, al in aanbouw was vóór den brand van 1450. Na dien brand zou men dan kunnen hebben besloten in overeenstemming met het begonnen schip ook een nieuw dwarschip en koor op te trekken. Het is echter even goed mogelijk, dat de heele kerk tot stand is gekomen als gevolg van een volkomen nieuw ontwerp na den brand van 1450.’⁵⁶ Uit dendrochronologisch onderzoek (2021) kan worden opgemaakt dat de vergroting van het schip in 1450 zo vergevorderd was dat men het hout voor de kapconstructie had besteld. Het hout van de kap van het schip dateert namelijk uit de periode tussen de zomer van 1450 en de vroege winter van 1451.⁵⁷ Hieruit kan een voor de Noordwijks geschiedschrijving belangrijke conclusie worden getrokken. Namelijk dat de schade aan de kerk niet zo groot is geweest als tot nu toe verondersteld.

De hoge kosten van een kapconstructie – als gevolg van de grote afstand die het hout moest afleggen en de daarmee verband houdende tussenhandel – en de relatief korte periode tussen brand en houtkap doen vermoeden dat de vergroting al een eind op streek moet zijn geweest. Uit de dendrodatering blijkt verder

dat de kappen van het transept en het koor wel vernieuwd moesten worden. Het kapjaar van het hout voor deze nieuwe constructies, waarin ook secundair materiaal werd verwerkt, kon op 1458-1459 worden gesteld. In het boekjaar 1458-1459 schonk het klooster Leeuwenhorst veertien schellingen voor het wijden van de kerkklokken, waaruit we kunnen opmaken dat de herstelwerkzaamheden waren voltooid.⁵⁸ De laatste bouwcampagne, die rond het begin van de zestiende eeuw plaatsvond en waarmee de kerk haar definitieve vorm kreeg, behelsde het verlengen van de zijbeuken tot aan de westgevel van de toren, de bouw van een entreeportaal, een grote doopkapel met hoge spitsboogvensters en (vermoedelijk) een consistorie aan de noordzijde. Aan de zuidzijde verrees een groot, representatief entreeportaal.⁵⁹ De verlengde zijbeuken, geleed door twee steunberen, kregen spitsboogvensters, maar met een iets soberder uitvoering dan de al bestaande.⁶⁰ De kraal waarmee de dagkanten van de oude vensters waren uitgevoerd, bleef bij de nieuwe vensters achterwege. De bakstenen traceringen in het oude en nieuwe deel waren overeenkomstig. Verder was het gevelbeeld verlevendigd door de natuurstenen blokken in de steunberen van het nieuwe werk – aan de zuid- en westzijde – en in de steunberen van de zuidgevel. Bij de steunberen van de zuidgevel lijken de blokken te zijn toegevoegd, mogelijk om de architectuur van het oude deel van de kerk in lijn te brengen met de nieuwbouw.⁶¹ Het is denkbaar dat het de werkzaamheden zijn die worden genoemd in een gedicht over de vondst van Jeroens hoofd, *Carmen de inventione capituli*, maar zeker is het niet. In dit korte, vermoedelijk laatvijftiende-eeuwse/vroegzestiende-eeuws gedicht is te lezen dat ‘dese tegenwoerdighe fabryc ende kerc is ghemaect mit hulp van scat van scipluden ende van coepluden’ (afb. 9).⁶²

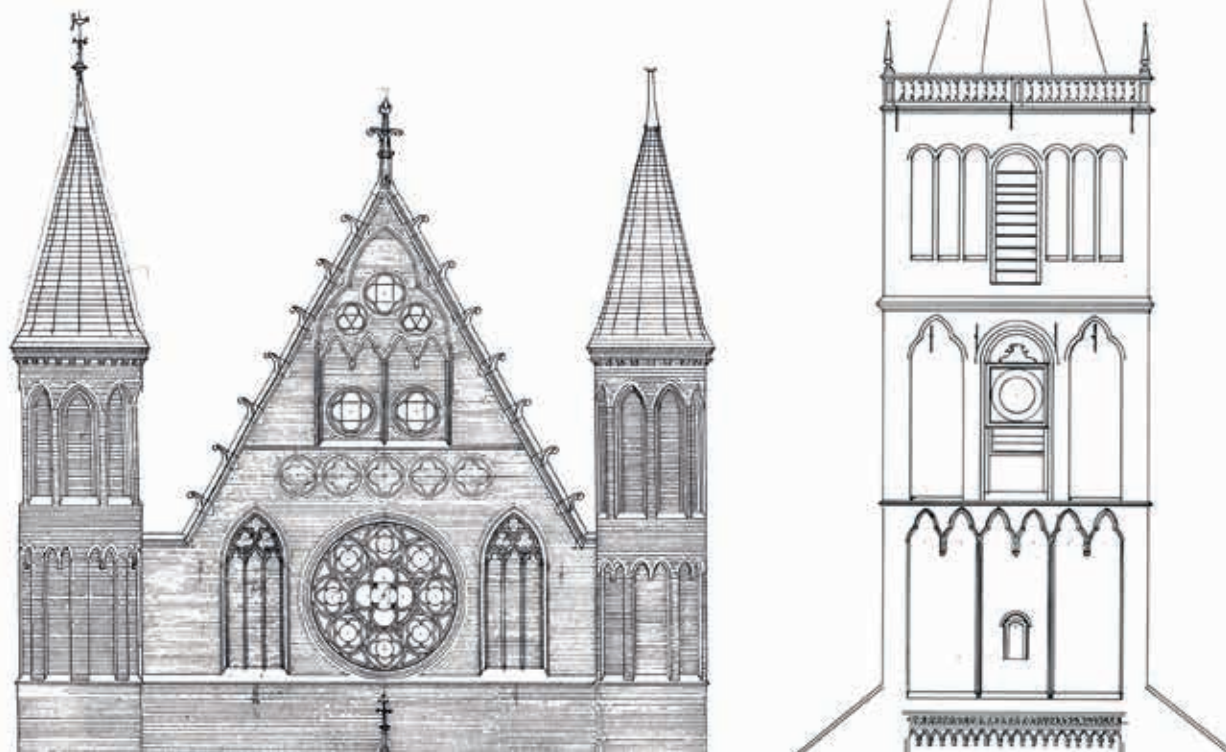
Inpandig zorgden twee arcades van zeven zuilen, gekoppeld door spitse scheibogen, voor de driebeukige indeling (afb. 8). Bestudering van de steenmerken op de scheibogen lijkt erop te wijzen dat het houterswerk van de scheibogen uitgevoerd kan zijn geweest door steenhouders die in de periode 1428-1485 aan de vergroting van de Sint Jan in 's-Hertogenbosch werkten.⁶³ De kerkruimte zou uiteindelijk worden afgedekt met een houten tongewelf, de bouwtijd ervan is niet bekend. Er zijn vermoedens dat het gewelf beschilderd is geweest door Jacob Cornelisz van Oostsanen (1470-1533), concrete aanwijzingen zijn er nog niet. In 1727 waren resten van de gewelfschildering, met onder andere de scène van Jeroens gewelddadige dood, nog zichtbaar. Een groot deel was ‘door een nijdige hand uytgekrabbelt’.⁶⁴ De vernieuwing van het gewelf vond in 1727 plaats.⁶⁵

FACTOREN EN ACTOREN

Door de bouwfaserings te koppelen aan de factoren en actoren die een rol speelden gedurende de eeuwen waarin de Oude Jeroenskerk haar definitieve vorm en functie kreeg, wordt getracht de bouwfases en de positie die de kerk in de streek en Holland innam te verklaren. Over de vorm en detaillering van de twee vroegste bouwfases is niets bekend. Evenmin is bekend wie het initiatief voor de bouw heeft genomen of wie er verantwoordelijk is geweest voor het ontwerp en de uitvoering van de eerste baksteenfasen. Wellicht dat Albrecht van Velsen (ca. 1210-1275) – telg van het adellijke geslacht Van Noordwijk – als de bouwheer aangewezen kan worden. In de periode 1261-1267 was Albrecht de ambachtsheer van Noordwijk. Zijn broer ridder Hugo II van Noordwijk (ca. 1220-?) was in dezelfde periode de ambachtsheer van het nabijgelegen dorp Noordwijkerhout.⁶⁶ Noordwijkerhout viel onder de Noordwijkse parochie, de dorpskerk was een zusterkerk van de Noordwijkse moederkerk. De reden om Albrecht van Velsen als potentiële bouwheer aan te wijzen, is het gegeven dat de bouwwerkzaamheden in Noordwijk samenvallen met de bouw van het Noordwijkerhoutse cisterciënzerinnenklooster Leeuwenhorst. Hiermee ving men aan in 1261 en in de stichtingsakten van het klooster staan de adellijke broers Albrecht en Hugo vermeld.⁶⁷ Het is bekend dat de cisterciënzers, samen met premonstratenzers en de adel, in belangrijke mate medeverantwoordelijk zijn geweest voor de herintroductie van de baksteen in het gebied dat nu Nederland heet omstreeks 1200.⁶⁸ Ook trachtte de grafelijkheid in die periode met het bouwen van kerken de eigen positie te versterken.

Zoals eerder geschreven, veronderstelde Den Hartog dat de toepassing van spitse driepasbogen een symbolische, ideologische betekenis had.⁶⁹ Noordwijk behoorde in de periode 1275-1296 tot het leen van ambachtsheer Gerard van Velsen (?-1296), een van de moordenaars van graaf Floris V (1254-1296).⁷⁰ Door zijn betrokkenheid bij de moord op graaf Floris V vervielen in 1296 zijn rechten en bezittingen, zodat Noordwijk weer in handen van de grafelijkheid verviel. Volgens Den Hartog benadrukte deze detaillering van de nieuwe geledingen de relatie met het grafelijk hof. Mocht de grafelijkheid een hand hebben gehad in de uitbreiding van de kerk, dan is het denkbaar dat de broer van graaf Floris V, Jan van Henegouwen (ca. 1288-1356), betrokken is geweest. Hij werd in 1308 de eerste ambachtsheer na Van Velsen en liet in 1322 een woonhuis aan de Voorstraat ver- of herbouwen – het huis dat eerder eigendom was van Gerard van Velsen (afb. 10).⁷¹

Interessant is dat de rond 1316 ‘hervonden’ schedel geen translatie naar de Egmondse abdij kreeg en dat de in 1429 ingestelde Noordwijkse feestdag, 17 augustus, niet in de abdij van Egmond werd gevierd. De cultus rondom de schedel van Jeroen lijkt hiermee een

10. De spitse driepasbogen in de kopgevel van de huidige Ridderzaal en de toren van de Oude Jeroenskerk (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

verlaat antwoord op de allereerste Egmondse *vita*, waarin Noordwijk bepaald geen grote rol speelde.⁷² Met de aanwezigheid van een eerstegraads relik passeerde Noordwijk de Egmondse abdij als hét centrum van de Jeroensverering en nam het aantal pelgrims toe. De simultane en verschillende laatmiddeleeuwse cultussen rondom de patroonheilige maken duidelijk dat Noordwijk onder de nieuwe heer een eigen koers aan het bepalen was, met ontluikende stedelijke ambities.

De vroegst gedocumenteerde vermeldingen van belevaarten houden verband met de graven van Holland. In september 1390 bezocht graaf Albrecht van Beieren Noordwijk-Binnen, acht jaar later gevolgd door zijn zoon Willem van Oostervant (1365-1417), die hem als Willem VI van Holland zou opvolgen (regeerperiode 1404-1417). Onder diens bewind werd belevaartplaats Noordwijk een veelvuldig bezochte etapplaats voor de leden van het grafelijk huis.⁷³ Het is bekend dat Albrecht bouwlustig was en oog had voor de eigenaardigheden van de zelfbewuste Hollandse bevolking.⁷⁴ Dit laatste blijkt onder meer uit zijn medewerking aan de ambitie van enkele niet adellijke inwoners van Noordwijk om het dorp te verheffen tot naar stad.

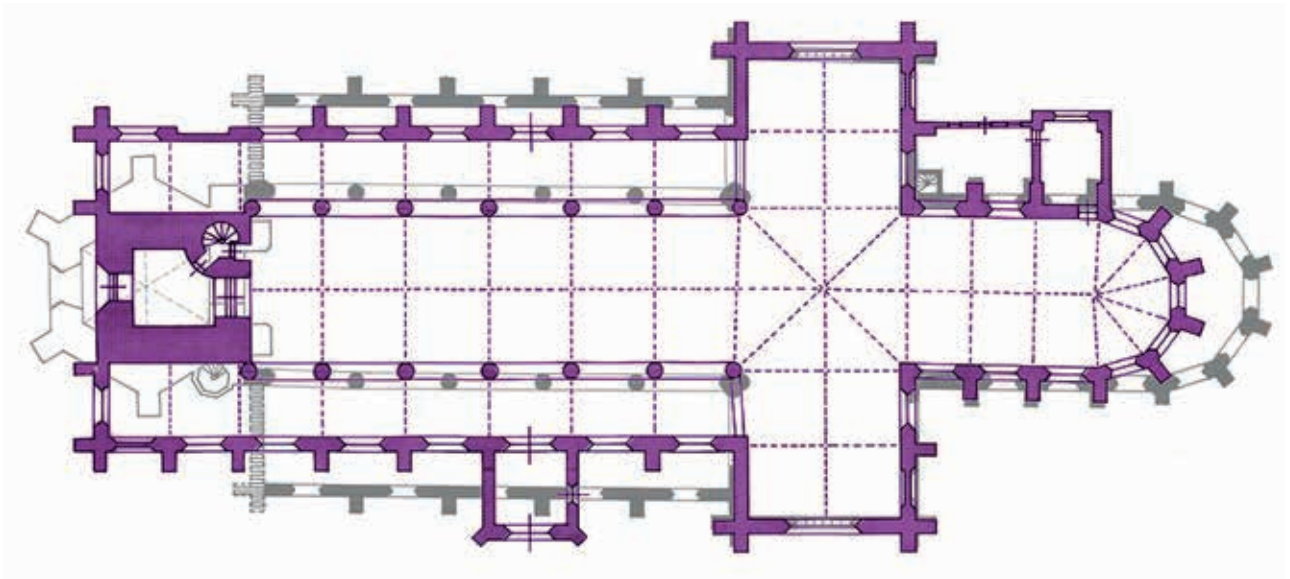
NOORDWIJK EN DEN HAAG

Hoewel door het ontbreken van archiefstukken niets met zekerheid te zeggen valt – de oudste dorps- en kerkrekeningen van Noordwijk gingen bij de dorpsbrand van 1450 verloren – lijkt het erop dat het graaf Albrecht van Beieren was die de aanzet gaf voor de de-

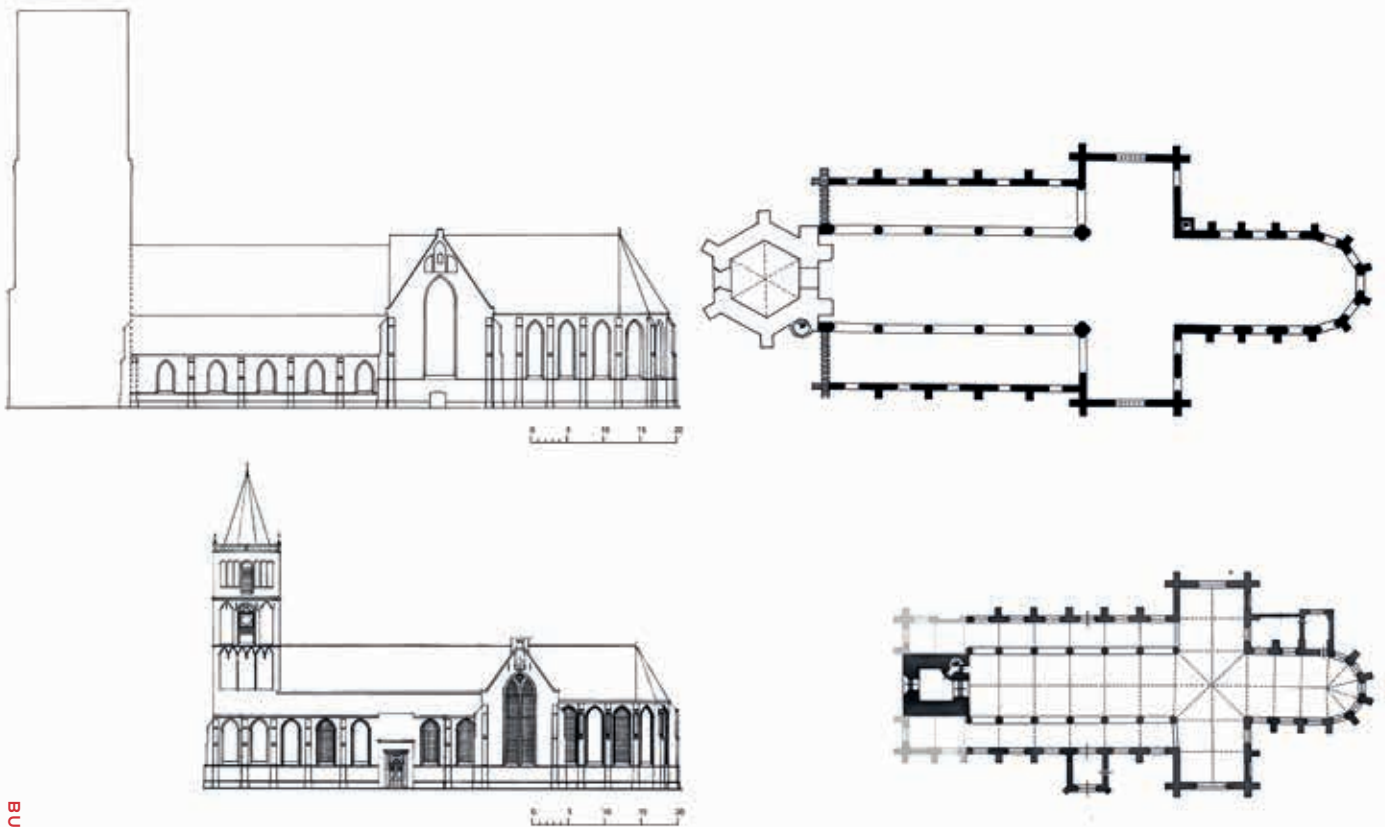
finitieve opzet van de kerk.⁷⁵ Wat dit punt van onderzoek verder problematiseert, is het gegeven dat over de architectuur in opdracht van het grafelijk huis in Holland geen concrete gegevens bekend zijn.⁷⁶ Reden voor de aanname zijn de opvallende overeenkomsten met de Sint Jacobskerk in Den Haag na de voltooiing van het kruiswerk in de periode 1399-1403 en vóór de verbouwing tot hallenkerk (1434-1455) en de vernieuwing van het koor (circa 1492). Van het kruiswerk wordt verondersteld dat graaf Albrecht de bouwheer was.⁷⁷ Onder zijn bestuur, gevolgd door dat van zijn zoon Willem, werd Noordwijk een belangrijke etapplaats voor leden van het grafelijk huis. In Albrechts regeerperiode werd het huidige koor van de Oude Jeroenskerk opgetrokken (1389-1405), waarna in fasen het transept en het driebeukige schip tot stand kwamen (1415/1425-1444/1451).

Minstens 43 kerken in Holland werden gebouwd met een Latijns kruisvormige plattegrond, of een aanzet daartoe. De Sint Jacobskerk en de Oude Jeroenskerk waren hierin dus niet uniek. Maar de zeer opvallende, vrijwel identieke verhoudingen zijn dit wel.⁷⁸ Voornaamste verschillen tussen de Sint Jacobskerk en de Oude Jeroenskerk (buiten het grotere formaat van de Haagse kerk) waren te vinden in het koor, dat in Den Haag één travee meer telde, en de zijbeuken van het schip die daar verhoudingsgewijs iets breder waren (afb. 12).

Wanneer de tekening uit 1907 van de zuidgevel van de Oude Jeroenskerk (vervaardigd door W.C.L.A. Scheepens, architect bij het Rijksbureau voor de Monumentenzorg) naast een reconstructietekening van

11. Het grondplan van de Oude Jeroenskerk (paars) geprojecteerd op de plattegrond van de Sint Jacobskerk in Den Haag (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

12. De opstanden en plattegronden van de Oude Jeroenskerk en de Sint Jacobskerk in Den Haag (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, bewerking auteur)

13. Jan Vermeer van Haarlem I (1628-1691) posteerde zich in of rond 1667 op het hoge duin tussen Noordwijk-Binnen en Noordwijk aan Zee, het huidige Dobbelmannduin. Dit standpunt leverde een mooie, weidse blik op over het vlakke en vrijwel lege land, waar de Oude Jeroenskerk imposant en monumentaal boven het lommerrijke dorp uit torende (Museum Boijmans Van Beuningen, Rotterdam)

de Sint Jacobskerk wordt gelegd (vervaardigd 1951 door W.J. Berghuis, bouwkundige aan de Rijksdienst voor de Monumentenzorg), wordt duidelijk dat beide kerken ook in opstand vergelijkbaar moeten zijn geweest (afb. 11).⁷⁹ De belangrijkste verschillen zijn dat het schip van de Haagse kerk, mogelijk daterend van voor 1335, lagere gevels had en dat de nokhoogte niet aansloot op de nokhoogte van het koor.⁸⁰ Het koor was bij beide kerken verhoudingsgewijs nagenoeg identiek en had een goothoogte van circa twaalf meter (afb. 12). Afgaande op de bouwfasering van de Sint Jacobskerk tussen 1399 en 1403 ligt het voor de hand dat de Haagse kerk als voorbeeld heeft gediend voor de kerk in Noordwijk. Voor beide kerken geldt dat baksteen het voornaamste bouw materiaal was, met een weinig natuursteen in het exterieur en voorzien van houten tongewelven. Omdat de kerken qua opzet identiek waren (driebeukig, pseudo-basilicaal en voorzien van een houten gewelf) lijkt er bij de Oude Jeroenskerk behoudens de schaal geen sprake te zijn van een gereduceerde uitvoering.

CONCLUSIE

Voor de verschijningsvorm van de Oude Jeroenskerk, een grote kerk in het dorp dat mislukte als stad, lijken de grafelijkheid en de lokale adel bepalend te zijn geweest. Beginnend met de toestemming een kerk op te richten door graaf Dirk II, gevolgd door de vroegste

baksteenfase, verondersteld in opdracht van het adellijk geslacht Van Noordwijk. De aanzet voor de belangrijke fase die leidde tot de driebeukige pelgrimskerk werd vermoedelijk geïnitieerd door graaf Albrecht van Beieren. De Grote of Sint Jacobskerk werd de hoofdkerk, in het bestuurlijk hart van de grafelijkheid. De Oude Jeroenskerk bleef tot aan de Reformatie een belangrijke pelgrimskerk. Een kerk van formaat, die de stedelijke aspiraties weerspiegelde en nog altijd oogt als een stedelijke parochiekerk. Qua materiaalgebruik en detaillering bleef het kerkgebouw eenvoudig, sober en daarmee vergelijkbaar met zowel de dorpskerken in de regio als met de Sint Jacobskerk in Den Haag tot 1434.

Noordwijk had het in zich om op te stomen tot een kleine stad. Het had een status als bedevaartsoord, was een religieus centrum en er woonden relatief veel mensen, waaronder personen van adel. Ook de grafelijkheid bezat er huizen. Verder was de ligging gunstig genoeg om een bescheiden marktfunctie te hebben. Een grote kerk die ruimte kon bieden aan pelgrims en inwoners paste bij de ambitie die enkele zelfbewuste inwoners 345 dagen lang verwezenlijkt zagen. De stadswording mislukte, maar wat bleef was de Oude Jeroenskerk. Een gotische, pseudo-basilicale kruiskerk met een toren op een vierkante grondslag, driezijdig opgenomen in het driebeukige schip (afb. 13).⁸¹

NOTEN

- 1 Het dorp Noordwijk bestaat uit een kern aan de kust, Noordwijk aan Zee, en de landinwaarts gelegen kern Noordwijk-Binnen, die ouder is. In de tekst wordt de naam Noordwijk gehanteerd. De buitenmaten van de kerk: lengte van westgevel tot koorsluiting: ca. 63 meter; breedte schip ca. 19 meter; breedte koor ca. 9 meter; breedte transept ca. 28 meter; de toren meet 9 × 9 meter.
- 2 P.J. Blok, 'Sint Jeroen', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, (vierde reeks, derde deel) 's-Gravenhage 1903, 4-5.
- 3 E.H.P. Cordfunke, 'Het kerkenbezit van de abdij van Egmond in de middeleeuwen', in: *Het klooster Egmond. Hortus conclusus*, Hilversum 2008, 147.
- 4 Zo bezat de abt van de Egmondse abdij het collatierecht van de Oude Jeroenskerk. G. de Moor, *Verborg en geborgen. De abdij van Leeuwenhorst in de Noordwijkse regio (1261-1574)*, Hilversum 1994, 449.
- 5 J. Kloos, *Noordwijk in den loop der eeuwen*, Noordwijk 1928, 59.
- 6 Kloos 1928 (noot 5), 59.
- 7 H. Janse, *De lotgevallen der Nederlandse kerkgebouwen*, Zaltbommel 1968, 24.
- 8 J.W. de Winter, *Stads- en dorpskerken in de Middeleeuwen. Een vergelijkend onderzoek tussen de gotische kerken in de steden en de dorpen van de Zuid-Hollandse eilanden in de 14e en 15e eeuw*, Utrecht 2012.
- 9 R. Van Uytven, 'Stads-geschiedenis in het Noorden en Zuiden', in: D.P. Blok e.a. (red.), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 2*, Haarlem 1982, 188-253.
- 10 J.C.M. Cox, *Repertorium van de stadsrechten in Nederland*, Den Haag 2005, 121.
- 11 R. Rutte en B. Vannieuwenhuyze, *Stedenatlas Jacob van Deventer. 226 Stadsplattegronden uit 1545-1575. Schakels tussen verleden en heden*, Bussum 2018, 293-353.
- 12 R. Rutte, 'Stadslandschappen. Een overzicht van de stadswording in Nederland van de elfde tot de vijftiende eeuw', in: R. Rutte en H. van Engen (red.), *Stadswording in de Nederlanden. Op zoek naar overzicht*, Utrecht 2005, 145.
- 13 Het aantal van Noordwijk werd berekend door F. Angevaere, die er de volgende disclaimer bij schreef: '1396. In dit jaar is er in Rijnland een Inquisitie geweest, een onderzoek naar het functioneren van baljuws, schouten en rentmeesters. [...] Van Noordwijk is er helaas niets, waarschijnlijk omdat het onderzoek in opdracht van ruwaard Albrecht plaatsvond en Noordwijk toen onder de verantwoordelijkheid van Jan van Blois viel. Jammer, maar een vergelijking van het aantal haardsteden van de andere Rijnlandse dorpen met de Enquete van 1494 leert dat er een afname is geweest van 23 procent. Dan zou het aantal haardsteden in Noordwijk in 1369 heel voorzichtig op ongeveer 300 kunnen worden gesteld. Anderzijds: het aantal haardsteden in Rijnland, exclusief Noordwijk, Katwijk aan Zee en delen van Wassenaar en Noordwijkerhout was 3.016. S.J. Fockema Andreae schat dat getal inclusief de ontbrekende dorpen op 3.250. Dat spoort dus niet met de berekende 300, welk getal een inwonersaantal van circa 1.450 zou opleveren. Dat was voor Holland in die tijd een behoorlijke omvang, maar let wel: twee keer een aanneme dus met dubbel voorbehoud.' www.angevaere.eu/bgroei.html (geraadpleegd 13 maart 2024); 's-Gravenhage: J.G. Smit (red.), *Den Haag, geschiedenis van de stad. Vroegste tijd tot 1574*, Zwolle 2004, 77; W.Th.J.M. Hekkens, J.L. Salman en H. Salman (red.), *Aan zee en op de geest. Een nieuwe geschiedenis van Noordwijk*, Noordwijk 2011, 143; Katwijk aan den Rijn en Valkenburg: D. Parlevliet, *Een ambacht aan de Rijnmond. Valkenburg en Katwijk in de middeleeuwen*, Katwijk 2019, 83; Warmond: M. Fannee, *Atlas van Laatmiddeleeuws Warmond. Reconstructie van het dorp en zijn omgeving (1250-1574)*, Warmond 2022, 28; Rijnsburg: Omdat Rijnsburg door de graaf met alle rechten aan de abdij was geschonken hoefde het ambacht geen belastingen te betalen. Het ambacht ontbreekt hierom in alle stukken die betrekking hebben over belastingheffing. Parlevliet 2019, 83; overige plaatsen: D.E.H. de Boer, 'Graaf en Grafiek. Sociale en economische ontwikkelingen in het middeleeuwse "Noordholland" tussen ±1345 en ±1415' (proefschrift), Leiden 1978, 55.
- 14 Salman, Salman en Hekkens 2011 (noot 13), 60. Dit nieuwe marktveld is het huidige Lindenplein.
- 15 Vanaf de dertiende eeuw zijn er in Noordwijk hofstedes en representatieve huizen van de adellijke families Van Noordwijk en Van de Boekhorst bekend. In 1322 laat heer Jan van Beaumont (ca. 1288-1356), broer van graaf Willem III van Holland, een stenen huis in het dorp bouwen dat later werd gebruikt als grafelijke herberg. Salman, Salman en Hekkens 2011 (noot 13), 61, 62; F. Angevaere, *Rechtsprekers en schuinsmarcheerders. De geschiedenis van het geslacht Van Noordwijk & Van de Boekhorst*, Noordwijk 2014, 511-538.
- 16 F.W.J. Koorn, 'Begijnhoven in Holland en Zeeland gedurende de middeleeuwen' (proefschrift), Assen 1981.
- 17 In 1340 werd vastgelegd dat het bestuur van het passantenhuis in handen moest komen van de abt van het benedictijnerklooster in Egmond en de abdis van Leeuwenhorst. De Moor 1994 (noot 4), 448.
- 18 T. Meijer, 'Een verloren gewaande gevelsteen', *Kernpunten* 30 (1995), 12-14; Salman, Salman en Hekkens 2011 (noot 13), 328, 420.
- 19 Katwijk had de Duitse Orde binnen de grenzen tussen 1388-1572; Rijsburg kende een benedictinessenklooster (1133-1575) en een begijnhof (1301-1395); in 1410 en 1413 bouwde men in Warmond twee kloosters, een Ursulaklooster (1410-1572) en een cisterciënzerklooster (1412-1574); Den Haag had vijf kloosters. Bron: www.geoplaza.vu.nl/cms/project-portfolio/kloosterkaart (geraadpleegd 12 maart 2024).
- 20 De geschiedenis van het gilde, dat nog steeds bestaat, is beschreven door D. Kleyn, *Het gilde, levend monument*, Noordwijk 2004.
- 21 Salman, Salman en Hekkens 2011 (noot 13), 143.
- 22 J.C.M. Cox, 'Hebbende privilegie van stede'. De verlening van stadsrecht-privileges in Holland en Zeeland' (13de-15de eeuw) (proefschrift), Leiden 2011, 113.
- 23 Cox 2005 (noot 10), 111-113.
- 24 Zie hiervoor ook N. Ohler, *Pelgrimsstaf en Jakobsschelp. Pelgrimstochten in de middeleeuwen en in de nieuwe tijd*, Kampen 2001.
- 25 H. Schelvis, 'Noordwijk 345 dagen "stad"', *Kernpunten* 39 (1998), 4-9; J. Salman, Salman en Hekkens 2011 (noot 13), 64-65; G. de Moor, 'Noordwijk in de Middeleeuwen, een dorp apart', in: *Leidsch Jaarboekje 85*, Leiden 1993, 155-178.
- 26 J. Kloos, 'Noertich's stederecht', in: *Leidsch Jaarboekje*, Leiden 1914, 127; De Moor 1993 (noot 25), 155.
- 27 Het betreffen de steden Haarlem, Delft, Alkmaar, Leiden, Amsterdam, Goedereede, Brielle, Rotterdam, Naarden, Enkhuizen, Monnickendam, Hoorn, Woudrichem, Edam, Woerden, Grootebroek, Muiden, Heusden, Schellinkhout, Brouwershaven, Goes, Purmerend, Kortgene en Sint Maartensdijk. Cox 2011 (noot 22), 101, 110, 167.
- 28 Cox 2011 (noot 22), 111.
- 29 Dit gebeurde tijdens het bestuur van Filips de Goede 1433-1467), van zijn zoon Karel de Stoute (1467-1477) en diens schoonzoon Maximiliaan (1478-1494). De Moor 1993 (noot 25), 157.
- 30 Rutte en Vannieuwenhuyze 2018 (noot 11), 495.
- 31 Rutte en Vannieuwenhuyze 2018 (noot 11), 320.
- 32 P. Hendriks, 'Graaf en stad in Holland en Zeeland in de twaalfde en vroege dertiende eeuw', in: Rutte en Van Engen 2005 (noot 12), 52.
- 33 Rutte en Van Engen 2005 (noot 12), 52.
- 34 Cox 2005 (noot 10), 188.
- 35 Cox 2005 (noot 10), 73.
- 36 Zie bijvoorbeeld: W.H. Vroom, *De financiering van de kathedraalbouw in de middeleeuwen*, Maarssen 1988, 17; H. Janse, *De Oude Kerk te Amsterdam*, Zwolle 2004, 20; M. Hurx, *Architect en aannemer. De opkomst van de bouwmarkt in de Nederlanden 1350-1530*, Nijmegen 2013, 93-104; E. Vink, 'Inkomsten en uitgaven', in: *Het Grote Bavoboek. Vijf eeuwen Grote of St. Bavokerk in Haarlem*, Zwolle 2021, 183-191.
- 37 Algemeen: E. den Hartog, *De oudste kerken van Holland. Van kerstening tot 1300*, Utrecht 2002, 165-209 en verder

- publicaties over laatmiddeleeuwse dorpskerken in de nabije omgeving van Noordwijk: Katwijk aan Zee (W. van den Akker, *De Oude Kerk te Katwijk aan Zee*, 1924 en G. van Duijvenbode *De Witte Kerk aan Zee*, 1975), Hillegom (M. Hulkenberg, *De Hervormde of Sint Maartenskerk te Hillegom. Historische beschrijving van de kerk aan de Houttuin*, Alphen aan den Rijn 1979), Warmond (P.A.B. Bakkers, *De Hervormde Kerk te Warmond*, z.p. 1987), Noordwijkerhout (G.L. Huët e.a., *De Witte Kerk. Bron door de eeuwen heen*, Noordwijkerhout 2000). Over de dorpskerk van Sassenheim is een publicatie in de maak. Van de volgende dorpskerken zijn alleen artikelen verschenen: Rijnsburg (*Bulletin KNOB*, 1901), Oegstgeest (*Leidsch Jaarboekje*, 1971), Valkenburg (*Bouw- en interieurkunst*, 1939), Katwijk aan den Rijn (E.H. ter Kuile, *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst. Deel VII: De provincie Zuid-Holland. Eerste stuk: Leiden en Westelijk Rijnland*, 1944). Over de dorpskerk in Lisse zijn geen publicaties bekend. De boekjes J.P.M. Goudeau, E.M.Ch.M. Janson en R. van Lit, *Uit de geschiedenis van Dorpskerk in Wassenaar*, Wassenaar 1992, en over de kerk in Noordwijkerhout vormen in deze lijst belangrijke uitzonderingen omdat er vrij uitvoerig op het gebouw en de bouwhistorie wordt ingegaan.
- 38 H. Janse, *Stads- en dorpskerken in Noord-Holland*, Zaltbommel 1969, 25-26; H. Janse, *Houten kappen in Nederland, 1000-1940*, Delft 1989, 228; R. Stenvert e.a., *Monumenten in Nederland. Zuid-Holland*, Zwolle 2004, 37.
 - 39 H. Halbertsma, 'Noordwijk', *Nieuwsbulletin* 2 (1971), 75,76.
 - 40 Halbertsma 1971 (noot 39), 75-76.
 - 41 Baksteenformaat: 28/30 (l) × 15 (b) × 7/9 (h) centimeter; 10-lagenmaat circa 100 centimeter.
 - 42 J.W. Berkelbach van der Sprenkel, *Regesten en oorkonden betreffende de bisschoppen van Utrecht uit de jaren 1304-1340*, Utrecht 1937, 11, 33; 12, 35.
 - 43 Halbertsma 1971 (noot 39), 76. Baksteenformaten toegevoegde geleidingen: 28 × 14 × 7 cm.
 - 44 E. Ter Kuile, *De monumenten van geschiedenis en kunst in Leiden en Westelijk Rijnland*, 's-Gravenhage 1944, 164.
 - 45 Den Hartog 2002 (noot 37), 190.
 - 46 De Moor 1994 (noot 4), 450.
 - 47 Baksteenformaat: 21 × 10 × 5 cm, 10-lagenmaat: 65 cm. De laatste geleiding van de toren is met vergelijkbaar formaat baksteen opgetrokken.
 - 48 De Moor 1993 (noot 25), 170.
 - 49 De Moor 1994 (noot 4), 445.
 - 50 Baksteenformaat: 20 × 10 × 4 cm, 10-lagenmaat: 59 cm.
 - 51 H.F. Heussen, *Oudheden en gestichten van Rhyndland*, Leiden 1719, 598.
 - 52 Het is niet meer bekend van welke heiligen er beelden waren geplaatst. Een beeld van Sint Jeroen zal er één van zijn geweest.
 - 53 Erfgoed Leiden en Omstreken (ELO), toegangsnummer 501, Inventaris van het Archief der Secretarie van de stad Leiden, (1253) 1290-1575 (1858), inv.nr. 1808, (1 charter). Eigendomsbewijs van een lijfrente, groot 15 Keurvorster Rijnse gulden, ten laste van de kerkmeesters van Noordwijk en ten behoeve van Alijt Enghel's weduwe, 1444. reg.nr. 535. Transcriptie: Herman Schelvis.
 - 54 ELO, toegangsnummer 0900, inv.nr. 818, Akte, waarbij hertog Philips van Bourgondië, graaf van Holland, zijn baljuw Lodewijk van Treslong machtigt, in parochie en baljuwschap van Noordwijk de tax van de bede ten behoeve van de wederopbouw van de kerk aldaar op te beuren, waarvan echter ontheven zijn van voorafgaande Kerstmis gedurende elf jaar diegenen, die "verbrant" zijn. 1450 augustus 31. Transcriptie H. Schelvis.
 - 55 Kloos 1928 (noot 5), 61.
 - 56 Ter Kuile 1944 (noot 44), 164.
 - 57 M. Domínguez Delmás, 'Dendrochronologisch onderzoek kappen Jeroenskerk, Noordwijk (Nederland)', rapportnummer DR_R2021004, Wageningen 2021.
 - 58 De Moor 1994 (noot 4), 445.
 - 59 De zuidzijde is de Voorstraatzijde, de voornaamste straat van Noordwijk-Binnen die in de late middeleeuwen onderdeel uitmaakte van de verbinding tussen Haarlem en Leiden. In die straat woonde de elite van het dorp. De Kerkstraat, gelegen aan de 'zeezijde', was ook een belangrijke straat, maar wel een typische dorpsstraat. Met kleinschalige, praktisch opgezette bebouwing en bewoond door (op zijn hoogst) de middenklasse.
 - 60 Baksteenformaat: 19,5-20 × 10 × 4 cm, 10-lagenmaat: 59 cm.
 - 61 Er zijn geen bronnen die dit kunnen bevestigen.
 - 62 Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, aanvraagnummer 129 G. 8.
 - 63 Dit onderzoek is nog niet afgerond. H. Janse en D.J. de Vries, *Merk en werk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zeist 1991, 123 e.v. Het gaat om de merken: HBJAN 1, 28, 44, 85, 105, 114, 150, 182, 190. Deze merken komen ook voor op de scheibogen van de Leidse Pieterskerk (vergroting schip en transept, 1465-1512), waarvan het profiel overeenkomstig is met de scheibogen in de Oude Jeroenskerk: Ter Kuile 1944 (noot 44), 164.
 - 64 A. Taatgen, "Ghij schelmen, laet dat besshot staen!" *Beschilde houten tongewelven in Nederland, vergeten monumenten van de schilderkunst*, Amsterdam 2009, 5, 15, 19, 24, 59. (Masterscriptie kunstgeschiedenis); Heussen 1719 (noot 46), 592.
 - 65 Kloos 1928 (noot 4), 381, noot 156. Helaas geeft Kloos geen bron van deze vermelding. In de negentiende eeuw werden de portalen, de doopkapel en de consistorie gesloopt. Bij de restauratie tussen 1970-1975 herbouwden de consistorie, de reconstructie van het zuiderportaal volgde enkele jaren later.
 - 66 Kloos 1928 (noot 5), 31; Angevaare 2016 (noot 15), 44.
 - 67 Salman, Salman en Hekkens 2011 (noot 13), 55.
 - 68 G. Vermeer, 'Kloosters in baksteen. De architectuur van de hervormingsorden in Nederland tot omstreeks 1300' (proefschrift), Amsterdam 1999, 19-20, 22, 59-107, 113-160.
 - 69 Den Hartog 2002 (noot 37), 190.
 - 70 Kloos 1928 (noot 5), 32.
 - 71 Angevaare 2014 (noot 15), 514.
 - 72 R. Tienstra, *Lof en luister. Het middeleeuwse officie voor de heilige Jeroen van Noordwijk*, Noordwijk 2023, 29.
 - 73 J.G. Smit, 'De graven van Holland en Zeeland op reis', in: D.E.H. de Boer (red.), *Holland in wording*, Hilversum 1991, 118-122.
 - 74 H. 't Jong, *Hoogtij van Holland*, Utrecht 2022, 282, 290-295. Zie ook: D.E.H. de Boer, 'Een vorst trekt noordwaarts. De komst van Albrecht van Beieren naar de Nederlanden (1358) in het licht van de ontwikkelingen in het Duitse Rijk', in: D.E.H. de Boer en J.W. Marsilje (red.), *De Nederlanden in de late middeleeuwen*, Utrecht 1987, 283-309.
 - 75 De oudst bekende rekeningen van de Oude Jeroenskerk dateren uit 1529 en uit 1557.
 - 76 A.J. van Egmond, 'Opgetekend. Materiele representatie aan het Haagse hof 1345-1425' (proefschrift), Amsterdam 2019, 17.
 - 77 's-Gravenhage, "s-Gravenhage onder de regering der graven uit der graven uit de huizen van Holland, Henegouwen en Beijeren', in: *Mededeelingen van de Vereniging ter beoefening der geschiedenis van 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1861, 301; W. van Goudhoeven, *D'oude Chronijcke ende Historien van Holland*, Dordrecht 1636, fol. 97: [...] dat de Hoofd-kerck aldaar is begonst te funderen ten tyde Hertog Aelbrecht van Beijeren'.
 - 78 Dat een kerk tot voorbeeld diende voor een andere kerk kwam vaker voor. Zo vertoonde in Amsterdam het omgangskoor en de topgevels van de Kapel ter Heilige Stede (midden vijftiende eeuw) sterke gelijkenissen met het koor van de Nieuwe Kerk (ca. 1405). Ook de koorplattegronden van de Bovenkerk te Kampen, de Walburgskerk in Zutphen, de Haarlemse Sint Bavo, de Onze-Lieve-Vrouwekerk in Harderwijk en met name de Leidse Pieterskerk vertonen sterke gelijkenissen met de Nieuwe Kerk in Amsterdam. G. van Tussenbroek, *De houten eeuw van Amsterdam. Bouwen, werken en wonen in de middeleeuwse stad. 1275-1578*. Amsterdam 2023, 180-181. Zie ook L. Bosman, 'De sensus Allegoricus van middeleeuwse gebouwen,

of: architectuur iconologie in historisch perspectief', in: E. den Hartog e.a., *Bouwen en duiden. Studies over architectuur en iconologie*, Alphen aan den Rijn 1994, 1-14.

79 Beeldbank Rijksdienst voor het Cul-

tureel Erfgoed, documentnummers BT-006417 (Sint Jacobskerk) en BT-020906 (Oude Jeroenskerk). 80 In 1335 is er sprake van een 'grote kercke'. J.J.F.W. van Agt, 'De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Bulletin*

KNOB 4 (1961), 154.

81 Langs deze weg mijn dank aan M. Hurx en G. van Tussenbroek voor hun support en het kritisch doorlezen van de tekst.

M.C. VAN DAM werkt als bouwhistoricus bij de afdeling Monumenten en Archeologie van de gemeente Amsterdam. De bouw- en architectuurhistorie van het dorp Noordwijk, waar hij opgroeide, vormt een belangrijk persoonlijk onderzoeks- onderwerp. Van Dam werkt aan een monografie over de Oude Jeroenskerk.

A LARGE CHURCH IN A VILLAGE THAT FAILED TO BECOME A CITY

THE OUDE JEROENSKERK IN NOORDWIJK

MICHEL VAN DAM

The Oude Jeroenskerk in the South Holland coastal village of Noordwijk is the largest, and one of the most perfectly preserved, late medieval village churches in the provinces of South and North Holland. Compared with the village in which it stands and the village churches in the surrounding area, the Oude Jeroenskerk is not just beautifully proportioned, but above all remarkably large. This phenomenon – a large church in a small settlement – is clearly interesting, yet it has never been the subject of specific research.

Following the miraculous discovery in 976 of the bones of Jeroen, a missionary murdered in 856 by the Norsemen, the ancient Nordcha settlement developed into a place of pilgrimage with urban tendencies. The subsequent 'discovery' of Jeroen's skull in around 1316 furthered the growth of both the village and the church. On 1 April 1398 the village was granted a city charter, but this was subsequently withdrawn on 12 March 1399. The applicants' right to make such an application was challenged and those involved had plainly underestimated the costs associated with city status. What remained was an under-construction large church, which was eventually completed in around 1500.

The construction and appearance of the Oude Jeroenskerk would seem to have been heavily influenced by the count and the local nobility, beginning with Count Dirk II, who granted permission to erect a church in 976. The architects of the brick church are unknown, but it is conceivable that the first element, a tower (1260), was the work of the master craftsman Albrecht van Velsen. In the same period he was involved in the erection of the Leeuwenhorst Cistercian convent in nearby Noordwijkerhout. The phase in which the

church acquired its three-aisle, pseudo-basilica layout was possibly initiated by Count Albrecht van Beieren (1336-1404). It was he who heeded the desire of a group of ambitious villagers to elevate their village to the status of a city. This assumption is based on remarkable similarities in floor plan and elevation with the Sint Jacobskerk in 's-Gravenhage before its radical renovation between 1434 and 1492. It is assumed that the transept (1389) in that church was commissioned by Albrecht. It was during Albrecht's period of office that the current choir of the Oude Jeroenskerk was built (1389-1405), followed by the transept and three-aisle nave (1415/1425-1444/1500).

The Sint Jacobskerk became the main church, located in the administrative heart of the county. The Oude Jeroenskerk remained an important pilgrim church up until the Reformation. A church of substantial proportions that reflected contemporary urban aspirations and still looks like an urban parish church. In terms of materials and detailing it was simple and sober and as such comparable with village churches in the surrounding area and with the Sint Jacobskerk in 's-Gravenhage until the latter's reconstruction in 1434.

Noordwijk had the potential to grow into a small city. It had the status of a place of pilgrimage, was a religious centre and boasted a relatively large population, including members of the nobility. A large church capable of accommodating local residents and pilgrims corresponded with the urban ambitions of a group of locals. Although those briefly realized ambitions were soon dashed, what remained was the Oude Jeroenskerk: a gothic, pseudo-basilica cruciform church with a square-based tower incorporated on three sides in a three-aisled nave.